

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

КАФЕДРА СОЦІАЛЬНИХ І ГУМАНІТАРНИХ ДИСЦИПЛІН

“Затверджую”:
завідувач кафедри СіГД
полковник служби ЦЗ

Рябініна О.В.

“30” травня 2019 р.

ФІЛОСОФІЯ

ТЕМА 1.2: “ПРОБЛЕМА БУТТЯ У ФІЛОСОФІЇ.

ПРОСТІР І ЧАС ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО АНАЛІЗУ ”

План

1. Поняття світу, його структура і типологія
2. Категорія буття у філософії
3. Категорії матерії і руху
4. Характеристика простору та часу у класичній та некласичній філософії

Час проведення: 2 години.

1. Поняття світу, його структура і типологія

Знання про світ — складова частина вчення про людину. Тільки через пізнання світу, його сутності, структурних рівнів організації, законів розвитку та існування людина може пізнати саму себе, свою природу, зв'язки з іншими людьми. Поняття світу має конкретно-історичний зміст, який визначається станом розвитку науки, техніки, матеріального виробництва, суспільних відносин, природи. Чим більше розвинуті форми діяльності людини, тим ширше і різноманітніше бачиться світ людиною, тим сильніше цей світ олюднюється.

У процесі розвитку людини змінюється уявлення світу, воно наповнюється конкретно-історичним та чуттєво-сприйманим змістом. З розкриттям сутнісних сил людини світ для неї стає не просто об'єктивною дійсністю, а й дійсністю її сутнісних сил. Тому **світ** — це єдність природної та суспільної дійсності, зумовленої практичною діяльністю. Людину необхідно уявляти не просто у світі, а у світі історії природи та суспільства, в системі суспільних відносин, які значною мірою визначають характер її ставлення до природи.

Світ – це цілісна система, яка розвивається в діалектичній єдності природи і суспільства. Така єдність суперечлива, про що свідчить історія їхньої взаємодії. Людина в процесі активної цілеспрямованої діяльності перетворює природу на світ свого буття, який, з одного боку, забезпечує її існування й життєдіяльність, а з другого — руйнує природу і створює загрозу власному існуванню. Якщо зникне людина, зникне й світ як буття людини, але це не означає, що зникне природа і зміни, які відбулися у ній за допомогою людини. Природа втратить свою якісну визначеність як світ людського буття.

Зміст і кордони світу не є чимось незмінним. З оволодінням природою, ускладненням суспільних відносин маків зміст поняття про світ поглиблюється, збагачується, а його межі розширюються. До сфери практичної діяльності людина включає не тільки предмети безпосередньо близької природи, а й поглиблює знання про Всесвіт: виходить у космос,

проникає у глибини мікро- та мегасвіту. Але центральну частину знання про світ становить система соціальних зв'язків і відносин, у яких людина здійснює свою життєдіяльність. Крім того, до змісту людського світу належить її духовне життя, продукти духовної життєдіяльності. Таким чином, світ — це визначене буття, універсальна предметність, в якій людина самовизначається як суб'єкт діяльності, котрий створює власний світ — світ людського буття.

Категорія „світ” разом з іншими категоріями філософії утворює смислове ядро світогляду в усіх його історичних типах. Вона увібрала в себе уявлення про граничні для людини основи сущого. Світ у філософсько-світоглядному розумінні визначає межі абсолютності явищ від універсуму, що мислиться як проекція можливих світів на якісно безконечну реальність внутрішнього світу людини. Проте світ не тотожний із тим або іншим явищем, оскільки із внутрішньою визначеністю буття йому притаманні невизначеність, відносність, зовнішня обумовленість.

Категоріальна визначеність світу полягає у його фундаментальних властивостях: цілісності, саморозвитку, конкретній всезагальності. Світоглядні відмінності у тлумаченні фундаментальних характеристик світу відображаються у способах розв'язання кардинальних проблем світорозуміння та наукового пізнання. Так, цілісність світу знайшла відбиток у єдності світу, ґрунтуючись на моністичних, дуалістичних, плюралістичних поглядах, а характеристика розвитку світу пов'язана з питаннями його виникнення і становлення, пізнанням Всесвіту, природи, людини, їх причинності та доцільності.

Наявність людського світу позначається передусім на **типології світу**, який поділяється на: матеріальний, духовний, об'єктивно-реальний, суб'єктивно-ідеальний. Окремі світи поділяються на Космос, Землю, неживу природу з безліччю субсвітів, які доповнюються соціогенними світами з матеріально-культурною типологією (олюднена природа,). Духовно-практичне освоєння світу формує типологію відповідно до його форм:

життєвий світ повсякденного буття, культури, світ символів та інше. Адекватне розкриття проблеми існування світу можливе завдяки активізації таких форм світовідношення, в яких людина, виходячи за межі наявного буття, творить світ свого буття.

2. Категорія буття у філософії

Що ж таке буття? **Буття** — це все те, що є, що існує. Філософ ХХ ст. **М. Хайдеггер** пише: „Буття – це присутність у часі”. У цьому визначенні вказується на динамічний і активний, дієвий характер буття. Філософське осмислення буття дається онтологією. **Онтологія** — це вчення про суще, про першооснови: система найзагальніших понять, за допомогою яких здійснюється досягнення дійсності. Термін впровадив у ХVІІ ст. німецький філософ **Р. Гоклініус**. Майже всі філософські системи минулого присвячені розробці проблем онтології. Екзистенціалізм ХХ ст. розвинув суб'єктивну онтологію. У центрі філософії М. Хайдеггера стоїть проблема "сенсу буття", яке розкривається через аналіз суб'єктивного людського існування. Свою "феноменологічну онтологію" прагнув створити і екзистенціаліст **Ж.-П. Сартр**. У 60-ті роки **Т. Адорно** — лідер старшого покоління Франкфуртської школи — розпочав діалог із неопозитивістами і запропонував "негативну діалектику", котра тлумачила онтологію як тотальну критику буття. Видатний угорський філософ Д.Лукач вважав, що для дієвого зв'язку онтології з життям необхідне створення всеохоплюючої онтологічної концепції. У характеристиці буття він акцентує увагу на тому, що воно завжди змінюється і є незворотним, а також, що розглядати буття слід в конкретній предметності і процесуальності.

Будь-яка філософська система прагне дати загальну картину світу, щоб синтезувати у ній всі взаємозв'язки від космогонії до етики і виявити актуальні рішення, які визначають долю людства як необхідний етап його розвитку. Розглядаючи проблему буття, філософія виходить із того, що світ існує. Філософія фіксує не просто існування світу, а більш складний зв'язок

всезагального характеру: предмети та явища світу. Вони разом з усіма їхніми властивостями, особливостями існують і тим самим об'єднуються з усім тим, що є, існує у світі. У категорії "буття" здійснюється інтеграція основних ідей про світ як ціле: світ є, існує як безмежна цілісність; природне і духовне, індивіди і суспільство. Світ — це всезагальна єдність, яка включає в себе різноманітну конкретність і цілісність речей, процесів, організмів, структур, систем, людських індивідів. За традицією їх можна назвати сущими, а світ — сущим. Кожне суще — унікальне, неповторне в його внутрішніх і зовнішніх умовах існування. Визначеність сущого характеризує місце і час його індивідуального буття. Умови цього буття ніколи не відтворюються і не залишаються незмінними.

Серед **основних форм буття** розрізняються: 1) буття речей (тіл) і процесів; 2) буття людини; 3) буття духовного (ідеального); 4) буття соціального, яке ділиться на буття індивідів і соціумів, спільнот. Виділяючи головні сфери буття (природу, суспільство, свідомість), слід враховувати, що розмаїття подій, процесів, які входять у ці сфери, об'єднані певною загальною основою.

У трактуванні категорії буття в історії філософії можна виділити ряд періодів. Перша концепція була висунута **давньогрецькими філософами VI-IV ст. до н.е.** Для них буття співпадало з матеріальним, непорушним, досконалим Космосом. Так, **Парменід** проводить ідею тотожності буття і мислення: він вбачає єдине буття у світі, який може бути пізнаний людиною за допомогою мислення; небуття, відповідно, є для нього чимось сліпим і непізнаним, що в жодному разі не може містити в собі буття. **Геракліт** розглядає буття як постійне становлення, яке можливе у вигляді постійного переходу від однієї протилежності до іншої („не можна двічі увійти до однієї і тієї ж самої річки”) — від дня до ночі, від доброго до злого — чим започатковує стихійно-діалектичне розуміння категорії буття. **Платон** протиставляє світ речей — „чуттєвого буття” світу ідей (ейдосів), який визначає як „істинне, боже буття”; речі є лише відображенням цих ідей (як тіні на стіні печери в його

знаменитому міфі). **Аристотель** визначає буття як „те, що є”, виділяючи в ньому одиничне (те, що існує лише „десь і зараз”, може бути досягнуте відчуттями) та загальне (те, що існує в будь-якому місці і в будь-який час, може бути досягнуте розумом).

Середньовічні християнські теологи (Фома Аквінський) розрізняють божественне і створене буття. Бог створює світ з нічого і підтримує його своєю волею; він є вищою досконалістю. Людині ж надається можливість вільного руху до цього досконалого божого буття. В середні віки розрізняється буття дійсне (актуальне) і можливе (потенційне). Повністю актуальним є лише божє буття.

В епоху **Відродження** зростає увага до навколишнього світу, в якому перебуває людина протягом свого існування. На цій основі у XVII-XVIII ст. складаються нові концепції буття, які пов'язані з розвитком таких наук, як механіка, фізика, математика. Природа в них визначається як механізм, що діє самостійно. **Р. Декарт** зосереджує увагу на бутті суб'єкта, яке досягається в акті самопізнання. **Г. Лейбніц** також виводить поняття буття з внутрішнього досвіду людини. Крайня ідеалістична позиція цього напрямку – думка **Дж. Берклі**: „Бути – це означає бути у сприйнятті”.

І. Кант у своїй філософській системі переглядає ці підходи. Для нього буття предмету не розкриває чогось нового в змісті цього предмету. За Кантом, усі предмети існують як „речі в собі”. Пізнання розпочинається з впливу на органи почуття людини. Однак це пізнання – практичне; наші чуттєвість і розсудок не можуть дати нам теоретичного пізнання „речей у собі”.

Для **Г. Гегеля** буття – перший ступінь підйому духу до самого себе, до абсолютного духу, який є справжнім буттям. Отже, сутність буття складає ідеальне.

Проблема пошуку основи, на якій ґрунтується єдність усього світу, вирішується у філософії через розгляд поняття субстанції (лат. „те, що лежить в основі”). В історії філософії в якості такої субстанції мислились як матерія, так і дух. Філософський зміст поняття духу тлумачить притаманну людині

здатність мислити, відчувати, виявляти вольові зусилля. Часто цей термін вживають для характеристики суспільних явищ: дух народу, дух солідарності тощо. **Дух** — це дивовижний світ, який ще називають внутрішнім світом людини. Завдяки взаємодії людини та світу відбувається процес відображення всього в людській свідомості. Свідомість — це здатність головного мозку людини цілеспрямовано відображати буття світу, перетворювати його в образи і поняття.

3. Категорії матерії і руху

Поняття матерії спочатку ототожнювалося з конкретним матеріалом, з якого складаються тіла і предмети (камінь, вода, земля, дерево, глина тощо). Аристотель писав, що більшість перших філософів вважали початком усього лише матеріальні начала, і те, з чого складаються всі речі, із чого вони, як перше, виникають і на що вони, гинучи, перетворюються, причому сутність матерії хоч і залишається, але змінюється в своїх проявах.

Якщо для філософів стародавнього світу матерія — це матеріал, з якого складаються тіла, предмети, а предмет (тіло) складається з матерії та форми як духовного першопочатку, то для **Р. Декарта** (XVII ст.) — це складова частинка предмета (тіла), а саме: тіло разом з формою. Декарт визначає матерію як субстанцію самоіснуючого буття, атрибутом якої є протяжність властивостями: займати певне місце, мати об'єм, бути тривимірною.

І. Ньютон додає до Декартового визначення матерії як субстанції ще три атрибути: протяжність, непроникність (непорушна цілісність тіла), інертність (пасивність, нездатність самостійно змінювати швидкість згідно із законами динаміки); вага, зумовлена дією закону всесвітньої гравітації. Інертність та вага об'єднуються ним у поняття маси, яка виступає основним атрибутом матерії і одночасно мірою її кількості. **П. Гольбах** визначає матерію як все те, що пізнається чуттєво; при цьому джерелом чуттєвого знання є відчуття кольору, смаку, звуку. Він доводить розуміння матерії до гносеологічного

узагальнення. Для **Г. Гельмгольца** матерія — це все, що існує об'єктивно (незалежно від свідомості людини).

В.І. Ленін визначив **матерію** як філософську категорію для позначення об'єктивної реальності, що дана людині у її відчуттях, відображається нашими відчуттями та свідомістю й існує незалежно від них. Суттєві ознаки матерії – цілісність, невичерпність, мінливість, системна упорядкованість.

Розрізняють такі **структурні рівні** матерії: неорганічний (мікро-, макро-, мегасвіти); органічний (організменний, під- і понадорганізменний); соціальний (особистість, родина, рід, плем'я, народність, нація, суспільство, людство). Поняття матерії проходить складний шлях, постійно уточнюється, поглиблюється, збагачується новими властивостями, відображає рівень пізнання людиною світу.

Способом існування матерії є **рух**. Проблема руху завжди привертала увагу філософської думки. Вже філософи давнього світу мали стихійно-діалектичні уявлення про світ. Вони вважали його єдиним і різноманітним, таким, що постійно змінюється, зберігаючи свою цілісність. Одним із перших, хто осмислив мінливість як взаємоперетворення протилежностей, був Геракліт. Давньогрецькі філософи помітили також і суперечливість руху, труднощі його вираження в логіці понять (апорії **Зенона**). Вчення про суперечливість руху знаходимо також у філософії стародавніх Індії та Китаю (**Лао-Цзи** та інші).

Філософи Нового часу на основі наукових досліджень сформулювали метафізичну концепцію руху, в якій намагалися звести всі форми руху до найпростішої — **механічної**. Ця концепція була складовою частиною метафізичного й механістичного матеріалізму. Проте й у той час існувала ідея нерозривності матерії і руху (**Дж. Толанд**, французькі матеріалісти, **М. Ломоносов** та ін.).

У рамках ідеалістичної системи **Г. Гегель** розвинув діалектичну концепцію руху й розвитку як результат і вираження внутрішніх суперечностей. Носієм руху він вважав не матеріальну дійсність, а абсолютну ідею (дух, світовий розум).

Природничо-наукові відкриття XIX ст. сприяли становленню діалектико-матеріалістичного вчення про рух. Згідно з цим вченням, рух є способом існування матерії, її загальним атрибутом; матерія існує не інакше, як у русі. Як наголошував **Ф. Енгельс**, уся доступна нам природа утворює певну систему, зв'язок тіл, і те, що ці тіла перебувають у взаємозв'язку, означає, що вони взаємодіють між собою, а ця взаємодія і є рухом. Підкреслюється думка про те, що матерія немислима без руху, і якщо вона протистоїть нам як щось дане (не-створюване й не-знищуване), то це означає, що рух нестворюваний і незнищуваний. Ці висновки спрямовані проти ідеалістичних і метафізичних уявлень про матерію як пасивну сутність, яка може змінюватись лише під впливом зовнішніх сил. Насправді ж рух — це внутрішньо притаманна властивість матерії, яка являє собою не пасивну, а активну сутність. Отже, як би ми не поглиблювалися в неї, ми не знайдемо такої частинки, якій не був би притаманний рух. З іншого боку, немає й руху без матерії. Будь-який рух матеріальний. Це положення несумісне з так званим енергетизмом, суть якого полягає в підміні поняття матерії поняттям енергії (зведення матерії до енергії). Спроба мислити рух без матерії призводить до ідеалізму.

Нині ще існують деякі форми енергетизму, які ґрунтуються на сумнівних поясненнях певних відкриттів у фізиці. Так, формула $E = mc^2$, яка виражає взаємозв'язок і еквівалентність маси й енергії, тлумачиться енергетистами так, немовби виражає взаємоперехід останніх, причому маса ототожнюється з енергією. Насправді ж маса й енергія виражають певні властивості матерії: **маса** — міру інертності, а енергія — міру руху. Між ними існує **певна залежність**, але перетворитися одне в інше вони не можуть.

Представники енергетизму прагнуть також довести, що й проявом перетворення матерії на енергію є так зване **явище дефекту** маси у термоядерних реакціях. Суть цього явища полягає в тому, що синтез чотирьох ядер водню в одне ядро гелію призводить до зменшення маси, але

при цьому не маса перетворюється на енергію, а речовина перетворюється на поле. Останнє, як відомо, не має маси спокою.

Філософія доводить, що рух завжди виступає саморухом. Його джерелом є суперечності, які притаманні предметам і явищам. У самому русі теж є суперечності, оскільки він є єдністю неперервності й перервності (часу та простору). Рух є суперечність, єдність суперечностей.

Гострою є суперечність між рухом і спокоєм, мінливістю й стабільністю. У поняття спокою сучасна філософія вкладає такий зміст:

- наявність упродовж певного часу незмінності, постійності, визначеності предметів властивостей і відношень, станів, процесів тощо;
- нерухомість одного тіла щодо іншого.

Основою суперечливої єдності руху і спокою є рух. Спокій завжди є лише моментом руху. Рух є абсолютним, а спокій – відносним: він завжди спостерігається відносно певної системи відліку, а також стосовно певної форми руху.

Якби спокій був абсолютним, то це означало б **існування вічних, незмінних предметів (систем)**. Думка про абсолютний **спокій** неминуче веде до хибного висновку про те, що рух **привнесений** ззовні, що колись існував першопоштовх.

Відносність спокою, визнання його моментом руху не означає його несуттєвості. В широкому розумінні він є необхідним моментом будь-якого руху, а останній — це зміна чогось визначеного. Вона здійснюється в певних формах, з певною швидкістю, має часовий вимір. Це і є моменти спокою. Якби їх не було, то нічого чіткого не можна було б сказати і про сам рух, оскільки він втратив би свої характеристики. Відносна стабільність, рівновага в процесі руху — необхідна умова існування систем, передумова їх розвитку й ускладнення.

У філософській літературі по-різному трактується питання про співвідношення понять „рух” та „розвиток”. Безперечним є те, що „розвиток”

— конкретніша, глибша й змістовніша категорія, ніж „рух”. **Розвиток** — це певним чином спрямований, упорядкований ряд змін, який містить кількісні й якісні зміни. В історії пізнання категорії „рух” та „розвиток” є співвідносними категоріями. Спочатку виникло поняття руху, тобто відображення того, що доступне безпосередньому спогляданню. Поглиблене ж дослідження проблеми призвело до виникнення поняття розвитку. Останній не відкривається безпосередньому спогляданню, оскільки потрібні спостереження, порівняння його даних, їх обробка тощо.

Згідно з науковою філософією, рух є багатоякісним. Він здійснюється в різних, взаємозв'язаних формах. Вчення про **форми** руху матерії узагальнює дані природничих і суспільних наук, **які** в середині XIX ст нагромадили багатий емпіричний **матеріал**. Відкритий на той час закон збереження і перетворення **енергії** допоміг зрозуміти й пояснити проблему єдності матерії та **руху**, різноманітності його форм.

Серед розмаїття різних змін можна виокремити й основні форми руху, кожна з яких охоплює сукупність процесів, характерних для певного рівня структурної організації матерії, певного типу матеріальних систем. Ф. Енгельс, наприклад, свого часу розрізняв механічну, фізичну, хімічну й біологічну форми. Оскільки діалектико-матеріалістичне світорозуміння поширюється й на суспільство, то до цих форм руху необхідно зарахувати й соціальну.

Особливість **механічної** форми руху (переміщення матеріальних об'єктів у просторі) полягає в тому, що вона включена як момент у всі інші форми руху, хоча чим складнішою є форма руху, тим менше вона може бути зведена до механічного переміщення.

Фізична форма руху охоплює цілий комплекс різних видів руху. Це й процеси, які відбуваються всередині атома, його ядра, рух елементарних частинок, полів тощо.

Хімічна форма руху здійснюється на молекулярному рівні. Те саме можна сказати й про **біологічну** форму руху (процеси, які відбуваються в живому організмі). Сучасна наука виокремлює і **геологічну** форму руху матерії.

Найвищою формою руху є **суспільна**. Вона охоплює всі процеси, які виникають і відбуваються в суспільному житті, включаючи й духовну його сферу.

Відмінність між формами руху, пов'язана з різними **рівнями** й типами організації матерії, лежить в основі **класифікації** фундаментальних наук. Цей принцип був обґрунтований ще Ф. Енгельсом і розвинений на основі сучасних наукових досягнень.

Форми руху, які розрізняються ступенем складності, пов'язані між собою так, що форми нижчого порядку є підпорядкованими моментами, сторонами форм вищого порядку. Наприклад, біологічні явища включають в себе і механічні рухи, і фізичні процеси (виділення тепла, біоструми тощо), і хімічні реакції. Особлива упорядкованість цих процесів пояснюється законами не тільки відповідних форм руху, а й вищої форми руху, якій вони підпорядковані. Так, процес травлення може розглядатись і як ряд хімічних реакцій, і як такий, що детермінований біологічними законами.

Соціальні процеси охоплюють в загальному вигляді біологічні моменти. Однак це не свідчить про біологізацію суспільних процесів. Наявність цих моментів зумовлена тим, що носії соціальних відносин — люди — є біосоціальними істотами, мають біологічні потреби, відтворюють потомство, але форми й способи задоволення біологічних потреб визначаються соціальними відносинами й закономірностями. Зв'язок біологічного й соціального при провідній ролі останнього наявний й у процесі взаємодії суспільства з природою, у створенні й функціонуванні ноосфери, техносфери.

Типологія світу, в якій людина — це мікрокосм, а Всесвіт — макрокосм, бере початок з міфологічно ототожнення природного та людського буття. Пізнати цю типологію було включено сакральний світ символічного буття, що відповідав уявленням про місце народних сил у

структурі універсуму, так званого ставлення Бога до світу. З появою людини на вищому етапі розвитку матерії структура буття зазнає докорінних змін.

Матерія як філософська категорія визначає найбільш суттєві властивості реального буття світу — пізнаного і ще не пізнаного. Системність як фундаментальна властивість матерії визначає методологію сучасного наукового пізнання.

Пізнання вищих форм руху повинно спиратися на вивчення нижчих форм. Якщо виключити з розгляду останні, тобто абсолютизувати якісну специфіку вищої форми руху, то вона стане незрозумілою, **в** її осягненні з'являються елементи ідеалізму та містицизму. Наприклад, пізнання сутності життя, біологічних явищ неможливе без дослідження біофізичних, біохімічних явищ, без розвитку відповідних суміжних галузей наукового знання. Відірвати життя **від** його фізичної та хімічної основи — значить перетворити його якісну специфіку на щось невловиме, недосяжне. Це приведе до віталізму, який приписує біологічним явищам особливу "життєву силу" (нематеріальну, містичну). Неприпустимим є і зведення вищих форм руху до нижчих (наприклад, біологічних процесів — до суми механічних взаємодій чи фізико-хімічних процесів тощо). У процесі пізнання слід виявляти якісну специфіку й закономірності цих вищих форм.

4. Характеристика простору та часу у класичній та некласичній філософії

Простір і час — це філософські категорії, за допомогою яких позначаються основні форми існування матерії. Філософію цікавить насамперед питання відношення простору і часу до матерії, тобто чи є вони реальними, чи це тільки абстракції (феномени свідомості). Г. Лейбніц вважав простір і час лише іменами. Простір — це ім'я, яким позначається координація речей одної відносно іншої. Іменем час позначаємо тривалість і послідовність процесів. Реально ж простору і часу немає, їх неможливо виміряти.

Такі філософи, як **Дж. Берклі** і **Д. Юм**, розглядали простір і час як форми індивідуальної свідомості, **І. Кант** – як апріорні форми чуттєвого споглядання, **Г. Гегель** – як категорії абсолютного духу (це — ідеалістичні концепції). Це — метафізичне розуміння простору і часу.

Сучасна наука розглядає простір і час як форми існування матерії. Як і матерія, вони дані нам у безпосередньому сприйманні, хоч уявлення простору й часу як таких стало можливим лише на основі певного соціально-історичного досвіду.

Кожна частинка, світу має власні просторово-часові характеристики. Розрізняють соціальний, історичний, астрономічний, біологічний, психологічний художній, філософський зміст простору і часу.

Охарактеризувати їх можна шляхом посилення на те, що **простір** — це загальна форма протяжності й співіснування матеріальних об'єктів, порядок розміщення одного тіла відносно іншого. **Час** — це загальна форма тривалості й зміни явищ чи стадій проходження матеріальних процесів.

Самі поняття «протяжність», «співіснування», «тривалість», «зміна» вже передбачають поняття простору й часу. До характеристик простору потрібно зарахувати його тривимірність, рівноправність напрямів та симетричність. До характеристик часу — одномірність, односпрямованість та незворотність. Ці поняття легше констатувати, аніж пояснювати, пов'язуючи їх з певними властивостями, матеріальними процесами.

Діалектико-матеріалістична філософія визнає простір і час об'єктивно-реальними формами існування матерії. **В. І. Ленін** писав: «Визнаючи існування об'єктивної реальності, тобто рухомої матерії, незалежно від нашої свідомості, матеріалізм неминуче повинен визнавати також об'єктивну реальність часу і простору...». Простір і час невіддільні від матерії, вони — загальні її атрибути. Простір безкінечний і безмежний. Перебіг часу теж не має ні початку, ні кінця. Отже, матеріальний світ безкінечний у просторі й вічний у часі.

Нерозривний зв'язок простору, часу й постійно рухомої матерії був обґрунтований діалектико-матеріалістичною філософією ще задовго до того, як цей зв'язок одержав природничо-наукове підтвердження в теорії відносності та інших фізичних теоріях. Ф. Енгельс зазначав: «...основні форми всякого буття є простір і час; буття поза часом є таке саме величезне безглуздя, як буття поза простором». Далі він писав про те, що обидві ці форми існування матерії без матерії є ніщо, пусті уявлення, абстракції, які існують тільки в нашій голові.

Таке розуміння простору й часу долає метафізичний відрив їх від рухомої матерії, що було притаманне класичній ньютонівській механіці. І. Ньютон характеризував їх як вмістилища, як реальності, але такі, що жодним чином не «взаємодіють» із матерією, а існують самі по собі. Простір уважався І. Ньютоном та його послідовниками однорідним, а час – таким, що всюди протікає однаково. Ньютонівська фізика вважала правомірним говорити не лише про взаємно відносний рух матеріальних об'єктів, а й про абсолютний їх рух, тобто про рух стосовно абсолютного, нерухомого, незмінного простору.

Відрив простору й часу від матерії, матеріальних взаємодій виражався і в уявленнях ньютонівської фізики про миттєву дальнюдію, тобто миттєву передачу сигналів через «порожній» простір. Проте в історії філософії розвивалася й інша концепція простору й часу, яка розглядала їх у нерозривному зв'язку з матерією (Арістотель, Р. Декарт, Г. Лейбніц). Пізніше ця концепція дістала всебічне обґрунтування й послідовне матеріалістичне пояснення в діалектико-матеріалістичній філософії.

Із визнання нерозривного зв'язку простору й часу з матерією впливає, що різноманітності матеріальних систем повинна відповідати різноманітність простору й часу з різними метричними й типологічними властивостями. Ці «простори» й «часи» не відгороджені одне від одного непрохідними межами, а становлять частини єдиних простору й часу матеріального світу.

Звідси можна зробити висновок, що простір і час (як і сама матерія) не можуть бути відразу повністю пізнаними, як і не можуть бути «дані» людині від самого початку в ролі апіорних, тобто не залежних від досвіду уявлень. Реальні простір і час по своїй суті завжди багатші від людських уявлень і понять, які є їх відображенням. В. І. Ленін писав: «У світі нема нічого, крім рухомої матерії, і рухома матерія не може рухатись інакше, як у просторі і в часі. Людські уявлення про простір і час відносні, але з цих відносних уявлень складається абсолютна істина, ці відносні уявлення, розвиваючись, ідуть по лінії абсолютної істини, наближаються до неї».

Вчення діалектико-матеріалістичної філософії про єдність матерії та форм її існування ґрунтується на сукупності природничо-наукових знань і дістає нові й нові підтвердження. Ще **М. Лобачевський** (1792-1856), розробляючи неевклідову геометрію, виходив з ідеї залежності геометричних властивостей від фізичних. Його дослідження продовжили німецький математик **Г. Ріман** та інші вчені.

Особливо вагомим внеском у сучасне природничо-наукове обґрунтування діалектико-матеріалістичних уявлень про простір і час, їх зв'язок з матерією стала теорія відносності **А. Ейнштейна** (1879-1955). У спеціальній теорії відносності обґрунтовано залежність просторово-часових характеристик матеріальних об'єктів від взаємно відносного руху цих об'єктів, показано відносність одночасності: події, одночасні щодо однієї системи відліку, можуть бути неодноразовими щодо іншої системи. Суттєвим при цьому є й те, що коли одна з цих подій є причиною іншої, то їх часова послідовність від системи відліку не залежить, оскільки причина, безумовно, передує своєму наслідку.

Показуючи відносність просторових і часових інтервалів, узятих окремо, залежність їх від системи відліку, теорія відносності встановлює постійність просторово-часового інтервалу, що виражає єдність простору й часу. У загальній теорії відносності обґрунтовано залежність просторово-часових характеристик від розміщення матеріальних мас: утворення скупчень

матерії певних об'єктів з великою середньою густиною й, отже, інтенсивним гравітаційним полем спричиняє викривлення простору та гальмування протікання часу. Передбачені теорією відносності ефекти пізніше були підтверджені безпосередніми спостереженнями.

На основі висновків теорії відносності та інших природничо-наукових концепцій розробляються і деякі способи ідеалістичних спекуляцій щодо проблеми простору й часу. Вони намагаються довести, що Всесвіт обмежений у просторі й часі, тобто що він має скінченність. Ці спекуляції базуються на неправомірних припущеннях, пов'язаних з екстраполяцією деяких властивостей обмежених космічних систем (навіть таких масштабних, як Метагалактика) на «світ у цілому».

Історична еволюція поглядів на простір і час пов'язана з практичною, суспільно-історичною діяльністю людини. Змінюється, розвивається суспільство, розвиваються просторово-часові уявлення про буття світу. Якщо для міфологічного світогляду час циклічно відтворює пори року, то в межах релігійного світосприйняття час набуває стріловидної форми: від колишнього гніту через тимчасове теперішнє до райської або пекельної вічності. Не відкидаючи історико-філософський досвід осягнення категорій простору і часу, слід вказати на велику кількість їхніх визначень, неосяжне багатство всіх нових властивостей, їхню дискусійність та гіпотетичність. Значна частина дослідників простору і часу солідарна в тому, що простір — це така форма існування матерії, її атрибут, яка характеризується існуванням об'єктів, їхньою взаємодією, протяжністю, структурністю та іншими ознаками. Час — це внутрішньо пов'язана з простором і рухом об'єктивна форма існування матерії, яка характеризується послідовністю, тривалістю, ритмами і темпами, відокремленістю стадій розвитку матеріальних процесів. Матеріалізм підкреслює об'єктивний характер простору і часу, невіддільність від руху матерії: матерія рухається у просторі і часі. Простір і час, матерія і рух неподільні. Ця ідея дістала підтвердження в сучасній науці.

Природознавство XVIII —XIX ст., визначаючи об'єктивність простору і часу, розглядало їх, слідом за Ньютоном, як щось відірване одне від одного і від матерії. Древні атомісти і природознавці аж до XX ст. ототожнювали простір із порожнечею. Він вважався однаковим у всіх точках і нерухомим, а час — таким, що тече рівномірно. Сучасні науки (насамперед фізика, хімія, астрономія) відкинули старі уявлення про простір як порожнечу, як вмістилище тіл, і про час, як однаковий для всього безкінечного Всесвіту. Головний висновок теорії відносності А. Ейнштейна полягає в тому, що простір та час існують не самі по собі, відірвані від матерії, а перебувають в універсальному зв'язку з усіма сторонами єдиного і багатоманітного цілого.

Теорія відносності доводить, що плин часу й протяжність тіл залежать від швидкості руху цих тіл і що структура **чотиривимірного континууму** (3 просторові координати + 1 часова координата) змінюються залежно від скупчення мас речовини та породжуваного ними тяжіння. Тепер відомо, що із наближенням швидкості руху тіла до швидкості світла його протяжність зменшується і плин часу теж уповільнюється: відбувається своєрідне стиснення простору та часу.

Як бачимо, наукові відкриття, а також відкриття неевклідової геометрії (М. Лобачевський, Г. Ріман) спростовують як дуалістичні, так і метафізичні уявлення про простір. Сьогодні у нас немає підстав суб'єктивізувати уявлення про простір та час.

Фантасти і науковці нерідко вживають вираз «багатовимірний» або «одно- чи двовимірний простір». Простір має три виміри (3 координати), час — одну: (від минулого через сучасне до майбутнього). Сучасна філософія визнає простір і час взаємозалежними і використовує поняття «чотиривимірний просторово-часовий континуум». Поняття «багатовимірний простір» має сенс і значення лише для формально-логічних об'єктів (наприклад, залежність між різноманітними параметрами того чи іншого тіла тощо). Філософи і науковці XX ст. багато уваги приділяють дослідженню простору та часу, їхніх властивостей, зокрема структурованості, симетрії.

Із діалектико-матеріалістичної філософії випливає, що безкінечна якісна різноманітність матеріальних об'єктів і систем виражається багатоманітністю «просторів» та «часів». Тільки з урахуванням цього можна сказати, що «наш простір» (простір Метагалактики) обмежений і «наш час» (у тому ж розумінні) мав початок. Проте цей висновок не може поширюватися на всезагальні, абсолютні простір і час «світу в цілому», хоча в пізнавальному плані саме поняття «світ у цілому» завжди залишається проблемою.

Запитання для самоконтролю

1. Який зміст охоплює філософська категорія „світ”?
2. Які властивості притаманні буттю світа?
3. У чому полягає складність визначення буття у філософії?
4. Схарактеризуйте головні періоди розвитку категорії буття у філософії.
5. Які головні визначення матерії були сформульовані у філософській думці?
6. Визначте основні структурні рівні матерії.
7. У чому полягає специфіка руху як способу існування матерії?
8. Визначте сутність головних форм руху.
9. Як співвідносяться категорії „рух” та „розвиток”?
10. Який зміст охоплює філософська категорія „простір”?
11. Який зміст охоплює філософська категорія „час”?
12. Які основні властивості притаманні простору?
13. Які основні властивості притаманні часу?
14. Чим відрізняються метафізичне та діалектичне тлумачення простору та часу?
15. У чому полягає головний зміст теорії відносності А. Ейнштейна?
16. Визначте зміст та ознаки просторово-часового континууму.

Література до теми «Проблема буття у філософії»:

1. Лукач Д. К онтологии общественного бытия. - М., 1991.
2. Трубников В.М. Время человеческого бытия. – М., 1987.

3. Філософія. Курс лекцій. – К., 1993. – Розділ 3.
4. Філософія: Навч. посіб.; За ред.. І.Ф. Надольного. – К., 2004. – Розділ 2.1.